

ZYGMUNT ŚWIECHOWSKI

BUDOWLE RENESANSOWE W KODNIU

Omówienie budowli kodeńskich wydaje się rzeczą o tyle słuszną, że chodzi tu o dwa przykłady architektury polskiej XVI i XVII w., ilustrujące doskonale różnorodne tendencje, które nurtują masową produkcję budowlaną tego czasu¹. Przy tym zabytki te należą do najmniej znanych, nie posiadając innej literatury oprócz wzmianki w słowniku geograficznym i monografii historycznej², a ponadto z powodu ustronnego położenia zdala od ważniejszych szlaków komunikacyjnych będąc pomijane nawet przez tych historyków architektury, którzy prowadzą specjalne studia nad rodzimym budownictwem doby renesansu. Stąd forma opracowania, uwzględniająca dosyć szeroko elementy opisowe, uzupełniająca fotografie i schematy planów.

W okresie powstania pierwszej z omawianych budowli — cerkwi, Kodeń był rezydencją Sapiehów, połączoną z usługowym miasteczkiem. Dawna ta posiadłość Ruszczyców przechodzi w końcu XV w. w ręce Jana Sapiehy, który ok. r. 1513 dostaje od Zygmunta Starego przywilej na założenie miasta na prawie magdeburskim. Po śmierci Jana (1520) syn Paweł zakłada zamek i w obrębie jego murów cerkiew p. w. św. Mikołaja, wzmiankowaną po raz pierwszy w 1530 r.³

Cerkiew stanęła przed r. 1550 na półwyspie oblany wodami Bugu w obrębie wałów zamku, kilkadziesiąt metrów od okazałego domu mieszkalnego. W pierwszym zetknięciu z architekturą cerkwi kodeńskiej nasuwają się takie określenia jak: szczególna, osobliwa, wyjątkowa. Na czym polega to wrażenie? Układ przestrzenny nawiązuje zasadniczo do tradycyjnego programu niewielkiej świątyni bizantyjskiej, jaki w klasycznym sformułowaniu XI—XII w. rozszedł się szeroko po słowiańskich krajach bałkańskich i bezmiernych obszarach Rusi⁴. Stąd przejęty został

Il. 1. Kodeń, dawna cerkiew. Elewacja zachodnia. (Fot. B. Marconi)

¹ Materiały do opracowania budowli kodeńskich zostały pozyskane w wyniku ekspertyzy, dotyczącej architektury i wystroju budowli kodeńskich, przeprowadzonej w ramach Pracowni Konserwacji Zabytków przez mgr inż. arch. P. Kosińskiego, prof. B. Marconiego przy udziale autora w r. 1952. Im zawdzięcza autor szereg cennych spostrzeżeń, użytkowanych w toku opracowania oraz w szczególności notatkę pomiarową obu kościołów (mgr inż. arch. P. Kosiński), jak również piękną i kompletną dokumentację fotograficzną (prof. B. Marconi). Zycziwą pomoc przy badaniach okazał ks. W. Sypniewski. Główne tezy opracowania były referowane na konferencji terenowej poświęconej renesansowi lubelskiemu jaka odbyła się jesienią r. 1953.

² Podlasiak K. I., *Kodeń i jego kościoły*, Biała Podlaska 1891; *Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego* IV (1884).

³ Wszystkie wzmianki historyczne oparte są na Sapiehy I. F., *Monumenta antiquitatum Marianarum*, Warszawa 1721, a zwłaszcza na ściśle trzymającym się źródeł dziele Misztolta A., *Historia illustrissimae domus Sapiehanae ab origine et antiquitate sua genealogica syllabo pergloriosos heroum ejusdem ac connexorum famuliorum progressos in praesentem seculum deducta*, I—III, Wilno 1724.

⁴ Plan i system tego rodzaju należy do najpotoczniejszych w budownictwie staroruskim okresu średniowiecznego. Istotna różnica polega na wyodrębnieniu prezbiterium na wzór kościelnych budowli

z opuszczeniem pastoforiów. Coprawda cechy te pojedynczo występują niekiedy, zwłaszcza na obszarach północnych, wchodzących w orbitę Nowogrodu. Tak np. sobór sofijski w Wielkim Nowogrodzie posiada wyodrębnione prezbiterium, lecz z pastoforiami po bokach, por. Łazariew W. N., *Iskusstwo Nowgoroda*, Moskwa 1947, s. 54, rys. 1. Likwidacja pastoforiów zredukowanych do płytkich nisz względnie usuniętych nawet całkowicie, daje się zaobserwować w szeregu mniejszych budowli cerkiewnych XIV—XVI w. Np. cerkiew św. Teodora w Nowogrodzie W. (ok. r. 1300—61), Łazariew W. N., jw., s. 103, ryc. 10; cerkiew w Meletowie (ok. r. 1401), cerkiew w Taroszinie (XVI w.), także należące do regionu budowlanego nowogrodzkiego, por. Alpatov M. i Brunov N., *Geschichte der Altrussischen Kunst*, Baden bei Wien 1932, ryc. 43 i 47. Rysem wspólnym, łączącym cerkiew kodeńską z budownictwem staroruskim jest asymetryczne umieszczenie czysto funkcjonalnej baszki mieszczącej schody, prowadzące ponad sklepienie przy fasadzie zachodniej od strony ściany północnej. Z takim umieszczeniem klatki schodowej spotykamy się w Nowogrodzie Wielkim przy Georgijewskiej Cerkwi Jurjewskiego monasteru, zbudowanej w latach około 1119—1140, por. Łazariew W. N., jw., s. 56, ryc. 2, oraz przy cerkwi Zbawiciela w Czernichowie, wzniesionej ok. r. 1136, por. Alpatov M. i Brunov N., jw., ryc. 11.